

Egy felvilágosult reformer és három (ex-)jezsuita: Van Swieten, Hell, Kollár, Sajnovics – és a *Demonstratio*

Kontler László

This short essay revisits the question of the source of inspiration for the linguistic research that led to the composition of Sajnovics's *Demonstratio*. While it has recently been suggested that the idea was improvised during the Vardø expedition of 1768-69, it is worth reconsidering Sajnovics's superior Maximilian Hell's testimony that the prompt was given by Gerard van Swieten, the leading figure of the Habsburg academic reforms. As Van Swieten is not known to have possessed relevant expertise, it is proposed that the real source was the polymath and Viennese court librarian Adam František (Franz) Kollár, who later also wrote the first review of the *Demonstratio*. The proposition is framed within the context of the increasingly uneasy but working cooperation between (ex-)Jesuit scholars and the Habsburg enlightened reformers during most of the Theresian era.

kulcsszavak: Maximilian Hell; Adam František (Franz) Kollár; Sajnovics János (Joannes); Gerard van Swieten; jezsuita tudomány; Habsburg felvilágosult reform

Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa (szerk.) 2023: „*a te Columbusod, Vespuccid*” - Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves *Demonstratio*ról. *Studia uraloaltaica Supplementum* 12. 35–47. DOI: <https://doi.org/10.14232/sua.sup.2023.12.2>

E rövid tanulmány a Demonstratio sokat vizsgált keletkezéstörténetét veszi szemügyre, annak egy nagyon konkrét aspektusát tágasabb kontextusba helyezve. Mi volt Hell és Sajnovics számára a nyelvészeti kutatáshoz az inspiráció forrása?¹ E kérdésnek nem pusztán antikvárius jelentősége van: megválaszolása rávilágíthat a tudástermelés környezetét meghatározó hatalmi dinamikára, kapcsolati hálók szerepére. Hagyományos nézet szerint az 1768-69-es expedíció számos tudásterületet átfogó céljai között eleve szerepelt e kutatás terve. Per Pippin Aspaas és C. Vladár Zsuzsa azonban a közelmúltban a mellett érvelt, hogy rögtönzésről van szó, s a két jezsuita tudóst csak „menet közben” – a Bécs elhagyása (1768. április 28.) és az utazás célpontjának elérése (1768. október 11.) között eltelt hónapok során – érték olyan impulzusok, amelyek hatására vardői tartózkodásuk alatt fokozott figyelmet fordítottak a nyelvrokonság felderítésére (Aspaas 2012, Vladár 2016). Érveik nyomósak, s ez az értelmezés, mint lehetséges magyarázat szerepel is Aspaasszal közös könyvünkben (Aspaas – Kontler 2020: 238). Úgy vélem azonban, explicit bizonyítékok hiányában továbbra is érdemes fenntartani annak a lehetőségét is, hogy az északon elvégzett munkának, Hell explicit megnyilatkozásaival összhangban, mégis volt az expedíció előtti időre visszanyúló előzménye, illetve előkészítése. Ezt a lehetőséget a továbbiakban a bécsi reformkormányzat és a jezsuita tudomány képviselői közötti szoros, a rend iránti kormánypolitika változásainak ellenére annak feloszlatásáig (bizonyos mértékben és értelemben utána is) fennálló szándékközösség és együttműködés összefüggésében vizsgálom meg.

Ez a szándékközösség és együttműködés megállapítható attól kezdve, hogy Mária Terézia apparátusa az 1740–50-es években a birodalom egyetemi és tudományos infrastruktúrája megújításának útjára lépett. Ennek érzékletes próbája Maximilian Hell (1720–1792) pályafutása, aki jóval az új bécsi egyetemi (és császári-királyi) csillagda élére történt nevezetes, 1755-ös kinevezést megelőzően, egyetemi évei (1740–1745, 1748–1751) alatt kezdett integrálódni a császári metropoliszban egymásba fonódó arisztokratikus-kormányzati és jezsuita patrónushálózatokba. A monarchia egyetemeinek jezsuita professzorai – Bécsben, Grazban, Nagyszombatban –, akikkel Hell szoros kapcsolatban állt, lépést tartva általában a korabeli jezsuita tudományossággal,² a rájuk vonatkozó sztereotípiákkal ellentétben nem ragadtak bele az ódivatú arisztotelianizmus mocsarába. Ellenkezőleg, mihielyt rendtársuk, a dalmát Ruggiero Giuseppe Boscovich/Ruđer Josip Bošković (1711–1787) fáradozásainak köszönhetően a heliocentrikus világkép jegyében fogant művek kikerültek a Vatikán által tiltott

¹ A gondolatmenet korábbi változatát lásd Aspaas – Kontler 2020: 253–256.

² Erről lásd pl. Harris 1993; Hellyer 1999; Hellyer 2005. Tágabb értelemben a jezsuiták és a felvilágosodás nem antagonisztikus viszonyáról lásd Burson 2010; Rubiés 2018.

könyvek listájából (1757), s ezzel nagyjából egyidőben a bécsi kormányzat elrendelte, hogy az egyetemeken a hallgatók ne előadásjegyzetekből, hanem tankönyvekből tanuljanak, a matézis jezsuita oktatói szinte azonnal – és nyilván nem hirtelen összelapátolt ismeretekre alapozva – képesnek bizonyultak newtoni alapokon nyugvó, színvonalas tankönyvek megírására (Csapodi 1944–46; Csapodi 1945–45; Zemplén 2016 [1973]: 180–88). Tankönyvet ugyan nem írt, de ehhez a csoporthoz tartozott Hell két legfontosabb mentora a bécsi egyetemen, a matematikai munkássága mellett numizmatikai és régiségtani tevékenységéről is ismert Erasmus Frölich (Fröhlich, 1700–1758) és a különlegesen sokoldalú Joseph Franz (Frantz, 1704–1776), aki pályafutása különböző szakaszaiban egyebek mellett a bécsi jezsuita csillagda igazgatója, az Isztambul latin negyedében, Perában működő nyelviskola vezetője, majd a keleti nyelvek akadémiaja (Kaiserlich-königliche Akademie für Orientalische Sprachen) első direktora volt (Paço 2015: 27). Franz egyúttal „bányaügyi tanácsosként” kormányzati tisztséget is viselt, s Hell talán ennek köszönhetette azokat a megbízatásokat, amelyeket egy ismert gyakorló bányászati szakemberekből álló felvidéki család sarjaként Karl Ferdinand von Königsegg gróftól (1696–1759), a Birodalmi Udvari Kamaráról frissen leválasztott, önálló hivatallá emelt bánya- és pénzügyi kollégium (Münz- und Bergwesens-Directions-Hof-Collegiums) fejétől 1748 körül kapott (Schlichtegroll 1793: 284–85; Rabenalt 1986: 109). A jezsuita tudomány képviselőinek széles körű bevonása a megújítás munkálataiba a bécsi vezetés részéről természetesen az erőforrások koordinációjának haszonelvű megfontolásán alapult, de meritokratikus szempontok is messzemenően indokolták.

A szakértő Hellt tehát a Mária Terézia alatti első bécsi reformkormányzat a jelek szerint évekkel az előtt felfedezte, hogy a tudós Hell felhívta volna magára a figyelmet. Tudományos kiválósága mellett mindenesetre kétségkívül ezen összefonódások és beágyazottság eredménye volt néhány év múltán a kinevezése az újonnan (1755) létesített császári és királyi obszervatórium első igazgatójaként. Az egyetem épületének tetején elhelyezett csillagászati torony létrehozása a Gerard van Swieten (1700–1772) – a királynő személyi orvosa, az egyetem orvosi fakultásának tanulmányi igazgatója, az udvari könyvtár vezetője – fémjelezte egyetemi reform, a Teréziánium (Seminarium Nobilium / Collegium Theresianum, 1746), a botanikus kert (1754), a keleti nyelvek akadémiaja (1754) megalapítása és egyéb kezdeményezések mellett a Habsburg-kormányzat azon, nagyobb szabású tervének központi eleme volt, mely azt célozta, hogy a birodalmi székhely visszavonhatatlanul felkerüljön az európai tudományosság térképére, és ott központi helyet foglaljon el. A pozíció elfogadása Hell számára mérőöldkő, afféle határátlépés volt, mely egyúttal további lehetőségét csillantotta fel. Egyrészt nem szakította el az őt a korábbi életvilágaihoz – családi gyökereit és korai

formálódását tekintve a selmeci bányavárosi környezethez, első felelős, tudósi megbízatását tekintve Erdélyhez (a kolozsvári jezsuita akadémiához), tágabban a magyar korona országaihoz – fűző szálakat. Ellenkezőleg, Hell erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az azokban zajló érdemleges tudományos munka eredményeit becsatornázza a számára újonnan megnyíló nemzetközi körforgásba. Lehetősége nyílt egyfajta patrónusszerep vállalására a monarchia, így a Magyar Királyság országai eldugott szögleteiben dolgozó kollégák – akár protestánsok³ – irányában. Figyelemre méltó Hell levelezése a debreceni református polihisztorral, Hatvani Istvánnal (1718–1786), az osztrák tartományok amatőr csillagászaival – akiket alkalmanként csillagászati eszközök beszerzésével vagy rendelkezésre bocsátásával is segített –, akárcsak Eszterházy Károly (1725–1799) egri püspökkel, aki nagy ambícióval igyekezett városát tudományos és oktatási központtá emelni (Bitskey 1999). Hell Magyarországról származó tanítványai és segítői közül Sajnovics a legismertebb, de korántsem az egyedüli: Hell felkarolta az Eszterházy által tanoncként ajánlott fiatalokat, Balajthi Mátét (1732– ?) és Madarassy Józsefet (1743–1814), akik utóbb visszatértek Egerbe Eszterházy terveinek egyengetésére.⁴ Ugyanilyen fontos azonban, hogy Hell egyúttal bekerült egy másik, tágasabb életvilágba: közvetlen, aktív hozzáférése lett a kulturális érzékenység, szellemi tájékozódás, tudományos vita, politikai törekvés és kommunikációs minták európai felvilágosodásnak nevezett erjedéséhez, s ezt a lehetőséget 1757-től messzemenően kiaknáztta az *Ephemerides astronomicae ad meridianum Vindobonensem* című csillagászati évkönyv szerkesztésével, kiadásával és terjesztésével – szívos munkával, évtizedeken keresztül.

Fontos hangsúlyozni, hogy a bécsi igazgatásnak – röviddel azt megelőzően, hogy a Jézus Társaság végőrai a nyugati katolikus monarchiákból való kiűzetéssel az 1760-as években megkezdődtek – egyáltalán nem voltak gátlásai azzal kapcsolatban, hogy egy jezsuita tudós szolgálataira támaszkodva lásson reformtervei megvalósításához (s ez korántsem volt elszigetelt jelenség). A kinevezés körülményeinek és dokumentumainak tanulmányozása, valamint az új közszolga ezt követő működése arra vall, hogy ekkoriban messzemenő akcióegység állt fenn közte és a felvilágosult politika szorgalmazói között. Az a Hellnek adott

³ A protestantizmus irányában barátságtalan, sőt ellenséges Hell számára korábban sem jelentett problémát a protestáns kollégákkal való pragmatikus, sőt lelkes együttműködés: saját elmondása szerint 1754-ben a kolozsvári református kollégium matematikatanára (feltehetőleg Verestói György [1698–1765]) jóvoltából jutott hozzá a kolléga által Angliában beszerzett, Hell saját mágnesztani munkájához szükséges eszközökhöz (Hell 1762: 12).

⁴ Mindez nyomon követhető Hell és Eszterházy levelezésében. Lásd Főegyházmegyei Levéltár, Eger, Archivum Vetus 2629.

utasításban⁵ (egyfajta munkaköri leírásban) rögzített törekvés, hogy az új tudás termelését és terjesztését babonaellenes és haszonelvű célok elérésének szolgálatába állítsák, összhangban állt régi, a 16. századi katolikus reform idejére visszatekintő jezsuita prioritásokkal és gyakorlatokkal. Hell pedig igen találékonyan és kreatívan talált rá azokra az utakra és módokra, amelyeket a *respublica litteraria* jellegzetes tudásáramlási csatornái kínáltak arra, hogy elnyerje az áhított elismerést patrónusai, saját személye, rendje és hite számára. Ami a babonaság elleni küzdelmet illeti, feltűnő az időbeli egybeesés a Hellnek adott utasítás és a „vámprízmustall” kapcsolatos hiedelmek elleni harc meghirdetése között, melyben a jezsuiták (és személyesen Hell) iránt amúgy nem éppen barátságos Van Swieten a tridenti reformkatolicizmusból két évszázada jól ismert (Lehner 2016: 126–53), az itáliai felvilágosult katolicizmus képviselői által nemrégiben felelevenített érveket hangoztatott: a tudomány képes rávilágítani korábban csodásnak, természetfelettinek vélt jelenségek természetes okaira, ezzel azonban éppen a Teremtő mindenhatóságába, a „tényleges” csodákba vetett hitet erősíti meg (Van Swieten 1768 [1755]: 7–8; vö. Klaniczay1987; Mézes 2020: 430–51).

Hell és Van Swieten számos konfliktussal terhelt, de működő munkakapcsolatának témája elvezet bennünket a bevezetőben említett konkrét, a Demonstratio keletkezéstörténetével kapcsolatos kérdéshez. Egy 1769. április 5-én keletkezett levélben Hell így írt Vardøból bécsi helyettesének, Anton Pilgramnak:⁶

„A próféta szállhatta meg lelkedet, amikor Sajnovicshoz intézett leveledben így írtál: »ezerszer üdvözlöm a sötét pastorellát, s lapp eclogákra számítok téled«; valójában Te és az egész európai tudós világ új felfedezésre számíthat a lapp fajjal kapcsolatban, melyet egész Európa álmélkodással fogad majd. Én, aki a kezdet kezdetén kialakítottam ezt a feltevést a lappokat illetően, szabályokat és kritériumokat fogalmaztam meg [Sajnovics] számára, hogy kutatásait ezek szellemében folytassa, s most olyan világos következtetésekre jutottunk, hogy azokat semmilyen emberi lény nem vonhatja kétségbe. Bizony, bizony, Sajnovics valóban képes »lapp eklogákat« gyártani; elégedett vagyok, hogy őt választottam útítársamul, oly ügyesen és oly rövid idő alatt elsajátította a lapp nyelvet. Megkértem, hogy kivonatoljon naplónkból néhány emlékezetes történetet, s küldje el őket Neked, hogy aztán megoszthasd ezeket bécsi barátainkkal [...] De nyomatékosan kérlek, gondoskodj róla, hogy Van Swieten úr hallomást szerezzen e felfedezésről; örömet fogja lelteni benne, hiszen ő volt az, aki utasított ennek a

⁵ Ernennung Maximilian Hells zum k.k. Astronomen. Beilage: Instruction. Für dem Kaiser. Königl. Astronomen Maximilianum Hell S.J. Universitätsarchiv Wien. Universitätskonsistorium, CA 1.2.102.

⁶ Hell Anton Pilgramnak, Vardø, 1769. április 5. (Universitätssternwarte, Wien, Manuscripte von Hell), megj. in Pinzger 1920, 1927, 2:67–68.

vizsgálódásnak az elvégzésére; de kérlek, csak általánosságban tájékoztasd arról, hogy ők [a számik] nem amerikaiak, hanem valódi keletiek, amint arról megérkezésünk után megtiszteltetés lesz számunkra részletesen informálni őt.”

Ennek az idézetnek csak az egyik érdekessége az, ahogyan Hell már az expedíció során elkezdte magának vindikálni a nyelvészeti kutatással kapcsolatban legalábbis az értelmi szerző és a szellemi irányító szerepét – „kialakítottam ezt a feltevést”, „szabályokat és kritériumokat fogalmaztam meg”. (Tudjuk, hogy később ennél lényegesen messzebb is ment. Itt még lelkesen elismeri, hogy Sajnovics felvértezte magát a kutatás elvégzéséhez szükséges ismeretekkel és készségekkel, utóbb azonban szinte agresszívan követelte magának az érdemeket. Lásd Vladár 2016; Aspaas és Kontler: 235–240.) Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy pár sorral alább gyakorlatilag ellentmond önmagának, amikor a kezdeményezést végső soron annak az embernek tulajdonítja, aki az előző két évtized folyamán a bécsi tudományos szcéná szinte minden innovatív átalakításának háttérében ott állt: Gerard van Swietennek.⁷

Van Swieten lehetett ugyan a Jézus Társaság kérlelhetetlen bírálója és ellensége, de ahogy a „vámipírismus” elleni kampányban a jezsuiták babonaellenes polémijából ismert érvelési stratégiához folyamodott, úgy megfelelő felkészültségű jezsuita tudósok is általában számíthattak arra, hogy az általa irányított rendszerben fontos pozíciókat őrizhetnek meg. Ha hihetünk Hell utalásának, ebben az esetben is volt együttműködés. De mivel nincs tudásunk arról, hogy Van Swieten valaha is folytatott volna nyelvészeti, illetve konkrétan a nyelvrokonsággal kapcsolatos tanulmányokat, felmerül a kérdés, vajon ő honnan informálódott, honnan vette az utazóknak átadott indíttatást. Lehetséges forrásának azonosítására legfeljebb közvetett eszközeink vannak. Hell különös, látszólag oda nem illő megjegyzése, hogy a számik „nem amerikaiak, hanem valódi keletiek”, szolgáltathatja a kulcsot. A jezsuita misszionárius és utazó, Pierre-François-Xavier de Charlevoix (1682–1761) beszámolója nyomán Georges-Louis Leclerc Buffon *Histoire naturelle, générale et particulière c. monumentális műve* 1749-es első kötetének köszönhetően ezekben az években már ismert volt Amerika Ázsiából történt benépesítésének elképzelése, s ezzel a két kontinens őslakosai közötti nyelvi és etnikai rokonság teóriája (Buffon 1749, 1: 224–25). Bécsben is dolgozott olyan tudós, akit a keleti nyelvekben való széles körű járatossága mellett élenként foglalkoztatták az amerikai kultúrák (s egy nagy figyelemmel összeállított gyűjteményt is gondozott e tárgyban): Kollár Ádám Ferenc, azaz Adam František

⁷ Az, hogy Hell az indíttatást egyértelműen Van Swietennek tulajdonítja, eloszlathatja a vállalkozás céltudatosságával kapcsolatban korábban kifejezésre juttatott kételyt. A talányt feloldhatná, ha feltételezhetnénk, hogy az ötletet Hell és Sajnovics nem Bécs elhagyása előtt, hanem már útközben, levelezés útján kapta, ennek azonban semmi nyoma.

(Franz) Kollár (1718–1783), a Császári és Királyi Könyvtár első őre, akit Van Swieten mint főkönyvtáros felügyelt állásában (mígnem 1773-ban Kollár maga vette át tőle a vezetést).⁸ Az ugyancsak felvidéki származású Kollár Hell iskolatársa lehetett már a besztercebányai gimnáziumban az 1730-as évek derekán, de átfedés van a röviddel később a trencsényi noviciátusban eltöltött éveik, majd 1741–1743 között és 1745-ben a bécsi egyetemen folytatott tanulmányaik között is (Lukács 1994, 8:332, 528, 589, 716). Kollár 1748-ban – abban az évben, amikor írnokként megkezdte pályafutását a könyvtárban – kilépett a Jézus Társaságból, de aligha elképzelhető, hogy ne állt volna kapcsolatban a császárvárosban néhány év múlva ugyancsak ismét, még hozzá fontos pozícióban felbukkanó csillagásszal. Útjaik a későbbiek során is rendszeresen összefonódtak, például 1774–75 folyamán, amikor Kollár (aki az 1760-as évek elején maga is szőtt tervek egy magyar tudós társaság megalapítására) tagja volt a Hell tudományos akadémia-tervezetét elbíráló (és végül elutasító) Studien Hof-Kommissionnak, vagy amikor a magyar rendi patrióták mindkettőjüket a nemzeti érdeket eláruló, a nemzet presztízsét aláásó közellenségként bélyegezték meg. Kollárt már attól kezdve, hogy az 1764–65-ös országgyűlés idején a magyar nemesi és egyházi elit kiváltságait megkérdőjelező értekezésével nyíltan az udvar politikáját támogatta, Hellt pedig az 1770-es évektől, éppen a „halzsíros rokonságot” megalapozó Demonstratio elkészítésében játszott szerepe miatt (Kollár 1764; Csizmadia 1964; Aspaas – Kontler 2020, 345–351, 381–383).

Kollár a jelek szerint mohó érdeklődéssel várta a vardői expedíció nyelvészeti eredményeinek publikálását is. Igen korán tudott a Demonstratio 1770 áprilisában megjelent koppenhágai kiadásáról, és legalább főbb vonalaiban ismerte a benne előadott elméletet is: barátja, a tanár és jogász Benczur József (Josef, 1728–84) egy 1770. május 29-i levelében köszönetet mond Kollárnak, amiért a könyvtáros (két elvesztett levélben) tudósította arról, hogy Sajnovics a sarkvidéken olyan népeket fedezett fel, „akiket magyarjaink testvérei közé kell sorolnunk.” Benczur kifejezte abbéli várákozását is, hogy a könyvet újra kiadják, mihelyt a szerző visszaérkezik Bécsbe, s megkérte Kollárt, szerezzen számára egy példányt (Salánki 1964). A Kollárhoz hasonlóan ugyancsak szlovák származású Benczur azonban, jóllehet ő maga „könnyen megenged[é], hogy magyarjaink nem Attila hunjainak leszármazottjai”, egyúttal figyelmeztetett: „magyarjainknak talán az a szándékuk, hogy ... minden módon megakadályozzák” a Demonstratio újrakiadását, mert „nem akarják elhinni, hogy rokonaik vannak Lapphonban”. Nem sokkal később Kollár köszönetet mondott Pray Györgynek (1723–1801), amiért utóbbi kivonatot küldött neki a Halotti beszédből és – abból kiindulva, hogy a „lapp” a magyar nyelv

⁸ Kollárról lásd Tibenský 1985. Az újabb szakirodalom legfontosabb darabja azonban Soós (szerk.) 2000.

archaikus dialektusa vagy változata – arra buzdította a jeles jezsuita történészt, hogy „a te Columbusod, Vespuccid” (Sajnovics) visszatérteig tartsa azt gondosan elzárva, hiszen amaz „kétségkívül fél lábon állva is azonnal elolvassa és megérti azt” (*non dubito enim quin is illum, stans pede in uno, lecturus illico intellecturusque sit*).⁹ 1770 decemberében pedig – mindössze 8 hónappal a könyv megjelenése és 4 hónappal Hell és Sajnovics bécsi visszaérkezése után – Kollár recenziót közölt a Demonstratióról a „tudományoknak, a művészeteknek és a kereskedésnek” szentelt vadonatúj bécsi folyóirat második számában.¹⁰

A recenzió összességében pozitív. A bíráló hangok néhány szó eredetével kapcsolatosak, amelyeket Sajnovics magyarnak tart, a recensens azonban szlávnak (s ebben ő jár közelebb az igazsághoz).¹¹ Ezt leszámítva Kollár dicsőően nyilatkozik a vállalkozás egészéről, megemlékezve a koppenhágai udvar meghívásáról és az expedíció iránti támogatásáról – Hellt sajátos módon „született magyarnak” (geböhrenen Ungar) minősítve –, valamint a Demonstratióban alkalmazott szilárd metodológiáról és a mű meggyőző következtetéseiről. Kollár szerint Sajnovics érdemeiből mit sem von le az a körülmény, hogy jeles elődök – akik közül Kollár a svéd polihistor Olof [Olaus] Rudbecket (1630–1702) és a szibériai hadfogságba hurcolt svéd katonatisztet, Philipp Johann von Strahlenberget (1676–1747) említi – már jóval korábban felhívták a figyelmet a „lapp”, a finn és a magyar nyelv rokonságára. Hiszen amit mások felvetettek, azt Sajnovics most kétséget kizáróan bebizonyította, s ezt a nemzetének és nyelvének tett szolgálatot a jövőben egyetlen magyar sem vitathatja. Különösen figyelemre méltó néhány gunyoros megjegyzés, melyek éle bizonyos, Kollár szerint Sajnovics által „lerombolt” elméletek ellen irányul, és az a céljuk, hogy elejét vegyék a bizonyítással szembeni ellenállásnak. „Tudós szerzőnk nem azok közül való, akik nevetséges erőlködéssel még a közelmúltban is a Sínai-félszigeten véltek rálelni a magyar népre és nyelvre,”¹² írja Kollár a magyart a hébertől származtató (és a Demonstratióban kifejezetten elutasított) régi hagyományra utalva. Mielőtt azzal zárná a recenziót, hogy „nyilvánosan köszönetet mond[unk] a tudós Sajnovics atyának a messzi északról magával hozott nagyszerű ajándékért” (sagen wir hiermit dem gelehrten Pater Sajnovics für sein vortrefliches, von den äussersten

⁹ Kollár Praynak, 1770. június 12. In Soós 2000: 207.

¹⁰ [Kollár] 1770. Kollár, mint a recenzió névtelen szerzője azonosítására és a kommentárokkal ellátott szövegre l. Éder 2014.

¹¹ A kritika visszautasítására l. Sajnovics 1771: 72–73.

¹² „[S]ie [az olvasók] möchten unsern gelehrten Autor ja nicht in die Zahl derjenigen suchen die noch vor kurzem die ungarische Nation und Sprache durch eine lächerliche Bemühung im Felde Sinahar zu finden geglaubt haben.” [Kollár] 1770: 19.

Norden zu uns überbrachtes Geschenk öffentlichen Dank), Kollár így jellemzi a könyv „kétségtől igen jelentős” hasznát:¹³

„Csak mostantól fogva ismerkedhetnek meg pontosabban a magyarok, a lappok, a finnek és mások önmagukkal és szkíta eredetükkel: csak mostantól fogva láthatják be a tudós férfiak a szkíta és a török nyelv közötti különbséget.

Ezért kívánatos lenne, hogy az eme szkíta népeket és nyelveket illető szerencsés felfedezés után többé senki ne merészeljen a hunokról írni, akiket sokan a magyarok őseinek tekintenek, mielőtt járatosságot szerzett volna a szkíta és a török nyelvben, a mi Sajnovicsunk példáját követve, aki hazáját hátrahagyva hosszas utazásokkal keresztülhatolt Észak-Európán és Ázsián [sic]; egyesek mégsem hagynak fel azzal, hogy rendszereket koholjanak és építsenek maguknak, mielőtt elegendő tapasztalatot gyűjtöttek volna [...]”.

E megjegyzések hangvétele nem pusztán egy magabiztos tudósról árulkodik, hanem olyan tudósról, akit meglepéssel, szinte diadallal tölt el, hogy várakozásai beigazolódtak. Utaltam rá, hogy Kollár ekkor évek óta egyfajta kegyvesztett volt a magyar rendek szemében, amiért tudós polémia tárgyává tette a nemesség politikai és fiskális kiváltságait. Így konkrét, személyes és egyben közéleti tétje volt számára annak, hogy – talán elsőként – hangsúlyozza: a Demonstratio csapást mért a hun–magyar rokonság általa koholmányának minősített eredet- és identitásdiskurzusára, a nemesi ideológia Kézai Simon által még a 13. században kidolgozott, Werbőczy István által a 16. században áthagyományozott és a 18. században még mindig szilárd alappillére¹⁴ – jöllehet tudósként igyekezett megőrizni ítélete felfüggesztésének látszatát, retorikus felszólítást intézve az ellentáborhoz, hogy Sajnovics cáfolatát állítsák az empirikus bizonyítékok éppen olyan szilárd alapzatára, amelyet ő tapasztott össze saját

¹³ „[J]etzt werden die Ungarn, Lappen, Finnen, und andere, sich und ihren scytischen Ursprung erst genauer kennen zu lernen: jetzt werden gelehrte Männer den Unterschied zwischen der scytischen und türkischen Sprache erst genauer einzusehen anfangen. Dahero wäre es zu wünschen, dass nach der glücklichen Entdeckung dieser scytischen Völker und Sprachen inskünftige sich niemand mehr von den Hunnen, die bisher von vielen für die Stammväter der Ungarn gehalten worden, zu schreiben erkühne, bevor er nicht in der scytischen und türkischen Sprachen wohl erfahren, nach dem Beyspiele unsern Sajnovics seyn Vaterland verlassen, und durch langen Resien das mitternächtige Europa und Asien durchstrichen hat: aber noch hören einige nicht auf sich selbst Systeme zu erdichten und zu bauen, bevor sie sich eine hinlängliche Sammlung von Erfahrungen gemacht haben [Kollár] 1770: 22.

¹⁴ Kézai *Gesta Hungarorum*a először 1781-ben jelent meg nyomtatásban (Szabados 2006: 19), Werbőczy *Tripartituma* pedig nem kevesebb, mint 13 kiadást számlált a 18. század folyamán (Gazda 1990: xxviii–xxx).

érvelése támasztékául. Döntő bizonyíték nincs a kezünkben arra, hogy Van Swietenen keresztül Kollár szerepet játszott az expedíció nyelvészeti vizsgálódásainak ösztönzésében, de az, hogy az eredmények igencsak kedvére szolgáltak, a fent említett közvetett jelekkel együttvéve megerősíti ezt a feltételezést. Recenziója összhangban áll korábbi politikai megszólalásaival, amelyeknek fontos szerepe volt a Demonstratio fogadtatása szempontjából hűvös légkör kialakításában. E légkör aztán azt is meghatározta, mire számíthat majd Hell, amikor az 1773-as rendfelfoszlatás nyomán a birodalmi metropoliszban ritkábbá vált körülötte a levegő, s – némileg merésznek tűnő, de gyökereit és lehetőségeit tekintve nem indokolatlan, bár utólag hiábavalónak bizonyult fordulattal – a régi Magyar Királyság politikai és kulturális hagyományaihoz lojális, Hungarus patriótaként próbálta meg újradefiniálni a maga és a jezsuita tudományos örökség egyéb magyarországi háttérű művelői helyzetét és törekvéseit.¹⁵

Irodalom

Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus: A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD értekezés. University of Tromsø. <http://hdl.handle.net/10037/4178>

Aspaas, Per Pippin – Kontler, László 2020: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. Leiden – Boston. Brill. Open access: <https://brill.com/view/title/36217>

Bitskey, István 1999: Püspökünk, példánk és tükörünk volt: Eszterházy Károly életpályája és egyénisége. In: Kovács Béla (szerk.), *Eszterházy Károly emlékkönyv*. Eger: Érseki Gyűjteményi Központ. 7–22.

Buffon, Georges-Louis Leclerc 1749: *Histoire naturelle, générale et particulière*. Paris: Imprimerie Royale.

Burson, Jeffrey D. 2010: *The Rise and Fall of the Theological Enlightenment: Jean-Martin de Prades and Ideological Polarization in Eighteenth-Century France*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Csapodi, Csaba 1944–1946: Newtonianizmus a nagyszombati jezsuita egyetemen. *Regnum* 6: 59–68.

Csapodi, Csaba 1945–46: Két világ határán: Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Századok* 79–80/1: 85–137.

¹⁵ Bővebben lásd Kontler 2014, Kontler 2016 és Aspaas–Kontler 2020: 366–387.

Csizmadia Andor 1964: Egy kétszáz év előtti országgyűlés évfordulójára: „Kollár contra Status et Ordines”. *Jogtudományi Közlöny* 19/4: 214–227.

Éder Zoltán 2014: Sajnovics Demonstratiójának első recenziója: ‘Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi’. *Magyar Nyelv* 110: 85–94.

Gazda, István 1990: Történészek Werbőczyről és a Hármaskönyv kiadásai. In: Werbőczy István: *Magyarorország szokásos jogának hármaskönyve*. Budapest: Téka Könyvkiadó. xiv–xxxii.

Harris, Steven J. 1993: Boscovich, the ‘Boscovich Circle’ and the Revival of Jesuit Science. In: Piers Bursill-Hall (ed.), *R. J. Boscovich: Vita e attività scientifica – His Life and Scientific Work*. Rome: Istituto della Enciclopedia Italiana. 527–548.

Hell, Maximilian 1762: *Anleitung zum nützlichen Gebrauch der künstlichen Stahl-Magneten*. Bécs: Ghelen.

Hellyer, Marcus 1999: Jesuit Physics in Eighteenth-Century Germany: Some Important Continuities. In: John W. O’Malley, Gauvin Alexander Bailey, Steven J. Harris, and T. Frank Kennedy (eds.), *The Jesuits: Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. Toronto: University of Toronto Press. 1: 538–554.

Hellyer, Marcus 2005: *Catholic Physics: Jesuit Natural Philosophy in Early Modern Germany*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Klanczay, Gábor 1987: Decline of Witches and Rise of Vampires in 18th-Century Habsburg Monarchy. *Ethnologia Europaea* 17: 165–180.

Kollár, Adam František 1764: *De originibus et usu perpetuo potestatis legislativae circa sacra apostolicorum regum Hungariae*. Vindobonae: Trattner.

[Kollár, Adam František] 1770: Joannis Sajnovics S.J. Ungari Tordasiensis & c. Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse”. *Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien*. Dezember. 18–23.

Kontler, László (2014). The Uses of Knowledge and the Symbolic Map of the Enlightened Monarchy of the Habsburgs: Maximilian Hell as Imperial and Royal Astronomer (1755–1792). In: László Kontler– Antonella Romano – Silvia Sebastiani – Zsuzsanna Borbála Török (szerk.): *Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View*. Basingstoke: Palgrave-Macmillan. 79–105.

Kontler László 2016: ‘Katolikus tudás’ a felvilágosodásban: a csillagász Maximilian Hell stratégiái. In: Gurka Dezső (szerk.), *Matézis, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest: Gondolat Kiadó. 116–138.

- Lehner, Ulrich L. 2016: *The Catholic Enlightenment: The Forgotten History of a Global Movement*. Oxford: Oxford University Press.
- Lukács László 1994: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.* 6 köt. Roma: Institutum Historicum S.I.
- Mézes, Ádám 2020: *Doubt and Diagnosis: Medical Experts and the Returning Dead of the Southern Habsburg Borderland (1716-1768)*. PhD disszertáció. Budapest: Central European University / Közép-európai Egyetem.
- Paço, David Do 2015: *L'Orient à Vienne au dix-huitième siècle*. Oxford: Voltaire Foundation.
- Pinzger, Ferenc S.J. 1920, 1927: *Hell Miksa emlékezete*. 2 köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Rabenalt, Ansgar 1986: Astronomische Forschung im 18. Jahrhundert in Kremsmünster: Zu den ersten Berechnungen der Bahn des Uranus nach dem Briefwechsel zwischen Placidus Fixlmillner O.S.B. and Maximilian Hell S.J. (1771–1790). *Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 15: 93–216.
- Rubiés, Joan-Pau 2018: The Jesuits and the Enlightenment. In: Ines G. Županov (ed.), *The Oxford Handbook of the Jesuits*. Oxford: Oxford University Press. 855–890.
- Sajnovics, János 1770, illetve 1771: *Demonstratio: Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Koppenhága. Salicath illetve Nagyszombat. Collegium Academicum Societatis Jesu.
- Sajnovics, János 2021: *A koppenhágai Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa fordítása tanulmányokkal, különféle mutatókkal. Szerk.: Szij Enikő. *Bibliotheca Regulyana* 7. Budapest: ELTE
- Salánki István 1964: Levél Sajnovicsról (ford. Simon Sándor). *Magyar Nyelv* 60: 250–252.
- Schlichtegroll, Friedrich 1793: Maximilian Hell. In: Friedrich Schlichtegroll (Hrsg.), *Nekrolog auf das Jahr 1792*. Gotha. Justus Perthes. 1: 282–303.
- Soós, István (szerk.) 2000: *Kollár Ádám Ferenc levelezése*. Budapest: Universitas Kiadó.
- Tibenský, Jan 1985: *A királynő könyvtárosa: Adam František Kollár élete és művei*. Budapest: Madách.
- Van Swieten, Gerard 1768 [1755]: Remarques sur le vampyrisme de Sylésie de l'an 1755, faites à S. M. I. et R.; németül „Vampyrismus” címen függetlenül in

[Andreas Ulrich Mayer], *Abhandlung des Daseyns der Gespenster, nebst einem Anhang von Vampyrismus*. Augsburg, n. a.

Szabados, György 2006: *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest: Balassi Kiadó.

Vladár, Zsuzsa C. 2016: Valójában ki a szerzője a Demonstrációnak? *Magyar Nyelv* 112/3: 316–324.

Vladár, Zsuzsa C. 2017: Hell mint nyelvész: A Kar-jelia etimológia és a kínai hasonlítás példája. In: Forgács Tamás, Németh Miklós és Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.*, Szeged: SZTE. 337–350.

Zemplén, Jolán M. 2016 [1973]: *A felvidéki fizika története 1850-ig*. A szerző 1973-ban készült kéziratát új jegyzetekkel, illusztrációkkal és online hivatkozásokkal 2016-ban kiegészítette Gazda István. Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Egyesület